

І. О. Балашов, О. Д. Могилов

МУШЛІ МОЛЮСКІВ З МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Під час дослідження Мотронинського городища скіфського часу на Черкащині, у нашаруваннях VI—V ст. до н. е. виявлено мушлі трьох видів наземних молюсків: *Helix pomatia*, *Austrotachea vindobonensis* та *Fruticicola fruticum*. Усі ці види зустрічаються в даній місцевості і зараз. Оскільки вважалося дискусійним, чи не виникли популяції *H. pomatia* в Придніпров'ї внаслідок недавнього завезення людиною, суттєвим є доказ присутності цього виду в даній місцевості протягом щонайменше 2400 років. Характер пошкоджень на мушлі *H. pomatia* свідчить про те, що молюск був вжитий у їжу людиною.

Ключові слова: Мотронинське городище, скіфський час, молюски, Середнє Придніпров'я.

Вступ. Мотронинське городище (с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — визначна пам'ятка скіфського часу Українського Лісостепу, що вражає масивністю своєї оборонної системи. Овальний у плані комплекс фортифікацій складається з двох концентричних ліній оборони. Кожна з них включає рів та вал, на якому в давнину існували дерев'яні стіни. Найбільш масивна зовнішня лінія. Вал та рів тут мають низку в'їздів. У трьох місцях вони прикриті перпендикулярними фланкуючими фортифікаційними смугами. Внутрішня цитадель має менш масивні укріплення. Культурний шар городища насичений знахідками. Поруч розташовано курганний могильник.

Вперше Мотронинське городище згадується ще у XIX ст. (Фундуклей 1848, с. 9; Похилевич 1864, с. 688, 689). Деталізовані дані про укріплення та курганний могильник подає О. О. Бобринський. (Бобринской 1894, с. 53—60). Розкопки на городищі вперше проводять В. В. Ханенко і В. В. Хвойко у 1899 р., які до-

сліджують ділянку валу, внутрішній простір та кургани (Исследования... 1899, с. 36; Хвойко 1905, с. 6, 7). У радянський час на пам'ятці працюють відомі фахівці І. В. Фабріціус (Фабріціус 1938), М. І. Вязьмітіна та Є. Ф. Покровська (Вязьмитина, Покровская 1950), О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська (Тереножкін, 1952, с. 88—89). Масштабні дослідження на Мотронинському городищі та некрополі проводить у 1988—1996 рр. експедиція під керівництвом С. С. Безсонової, за участі С. А. Скорого (Безсонова, Скорый 2001). У 2000—2003 рр. роботи на пам'ятці продовжує спільна Українсько-Польська експедиція на чолі з С. А. Скорим та Я. Хохоровським (Хохоровски, Скорый 2006). Роботами на пам'ятці відкрито чисельні житлові, господарські, та культові споруди. Розкопано поховальні комплекси.

У 2017—2018 рр. дослідження городища відновила Скіфська Правобережна експедиція (Могилов, Руденко, Панченко 2018; Могилов 2018). Роботи велись в районі укріплень внутрішньої цитаделі. Отримано чисельну добірку знахідок скіфського часу, а також зоологічний матеріал, більшість якого складала кістки свійських та зрідка диких тварин. В нашаруваннях VI—V ст. до н. е. виявлено і низку мушель молюсків.

Матеріал і методи. Мушлі (черепашки) наземних молюсків з Мотронинського городища отримані з культурних нашарувань VI—V ст. до н. е. в ході археологічних розкопок. Дослідження велись у відповідності до загальноприйнятої методики, пошарово. Датування зоологічного матеріалу проводилось за наявними в шарах супроводжуваними археологічними знахідками. Насамперед — за ліпною та імпортною античною керамікою, а також — наконечниками стріл та вуздуою.

Виявлені 4 мушлі *Austrotachea vindobonensis* (Pfeiffer, 1828) та по одній *Fruticicola fruticum* (Müller, 1774) і *Helix pomatia* Linnaeus, 1758 (Mollusca, Gastropoda, Stylommatophora). Визначення моллюсків проведене за стандартними методиками (Лихарев, Раммельмейер 1952; Шилейко 1978; Kerney, Cameron 1979; Welter-Schultes 2012; Балашов 2016b). Оскільки нещодавні молекулярно-генетичні дослідження показали, що вид *Austrotachea vindobonensis* не належить до роду *Cepaea*, куди його відносили раніше (Neiber, Hausdorf 2015), ми відносимо цей вид до окремого роду (див. обговорення у Балашов 2016a).

Матеріал зберігається у колекції наземних моллюсків Інституту зоології ім. І. І. Шмальназуна НАН України (Київ).

Результати і обговорення. Мушлі *Austrotachea vindobonensis* (Helicidae) та *Fruticicola fruticum* (Bradybaenidae) мають пошкодження різного ступеня, які не можна пов'язати з діяльністю людини. Ці види є і були досить звичайними у Придніпров'ї, є широко поширеними в Європі. Перший з цих видів більш характерний для степів, а другий — переважно для вологих біотопів, але обидва види можуть зустрічатися разом у чагарниках і на луках (Балашов, Байдашников, 2010; Welter-Schultes 2012; Балашов, 2016a).

Равлик виноградний *Helix pomatia* (Helicidae) — широко поширений в Європі вид, що традиційно вживається в їжу людиною. Сучасний ареал виду охоплює більшу частину Європи, крім найбільш південних, найбільш північних і найбільш східних регіонів (Welter-Schultes 2012). Однак, природні межі ареалу цього виду не встановлені та дискусійні (Fiorentino et al. 2016). В Україні виноградний равлик поширений переважно в західних регіонах — в Карпатах, на Волині та Поділлі, в той же час у Придніпров'ї, на Причорноморській низовині та Середньоруській височині зустрічається спорадично, переважно в антропогенному середовищі (Хлус, Хлус 2003; Сверлова и др. 2006; Balashov, Gural-Sverlova 2012; Балашов 2016a; 2016b). Оскільки в літературі немає відомостей про палеонтологічні знахідки *Helix pomatia* на схід від Поділля, вважалося дискусійним чи не виникли більш східні популяції внаслідок відносно недавнього перенесення людиною (Лихарев, Раммельмейер 1952; Шилейко 1978; Хлус, Хлус 2003; Сверлова и др. 2006; Балашов 2010; Балашов, Байдашников 2010; Balashov, Gural-Sverlova 2012; Балашов 2016a; 2016b). В той же час нещодавне виявлення популяцій цього равлика в природних широколистяних лісах Черкащини, Полтавщини та Харківщини, зокрема в урочищі Холодний яр поблизу Мотронинського городища, свідчило про можливість того, що ці популяції мають природне походження (Балашов и др. 2009; Балашов 2010; Балашов, Байдашников 2010; Балашов, Брусенцова

2015). Представлена у цій статті археологічна знахідка доводить присутність виноградного равлика в Придніпров'ї впродовж щонайменше 2400 років.

Висота виявленої мушлі *H. pomatia* складає 46 мм, ширина — 45 мм, при 5 обертах. Мушля біла, майже втратила природне забарвлення, проте помітні залишки від 5 темних спіральних смуг. За формою і розміром досліджена мушля не має суттєвих відмінностей від екземпляру *Helix pomatia*, що був зібраний нами живцем у 2008 р. в цій же місцевості поблизу Мотронинського монастиря (зберігається у колекції Інституту зоології, IZAN GT 01018). Однак сучасний екземпляр повністю позбавлений смуг і має однорідне коричневе забарвлення. Виражена присутність 5 смуг у *H. pomatia* трапляється досить рідко, але за поодиноким екземпляром не можна зробити висновку чи є таке забарвлення древньої мушлі випадковим.

Важливим є характер пошкоджень виявленої мушлі. Відломленою є частина колумелярного краю устя довжиною близько 10 мм, при цьому будь-які інші пошкодження відсутні. Ця частина мушлі є відносно міцною і, за нашим досвідом, якщо вона є пошкодженою після смерті равлика під дією природних факторів, то мушля має й численні інші пошкодження більш крихких частин, які ламаються першими. Перш за все, це стосується палатального та базального країв устя, які є більш тонкими і не приєднані до попередніх обертів мушлі. У той же час, саме пошкоджене місце, колумелярний край устя, слугувало би місцем опори для будь-якого знаряддя, при витягуванні тіла равлика з мушлі з метою застосування у їжу. Зокрема і тому, що використання для опори більш крихких країв устя відламало би відповідні стінки мушлі, але не дозволило би витягти равлика. Збіг цих двох обставин, пошкодження лише відносно міцної частини мушлі, яке би слугувало місцем для опори знаряддя при діставанні равлика з мушлі, свідчить про те що цей моллюск був вжитий у їжу.

Моллюски роду *Helix* застосовувалися людьми у їжу з доісторичних часів, у античність та протягом всіх подальших періодів (Сверлова и др., 2006; Балашов, 2016A; Korábek et al. 2018). Цікавим є факт, що в Східній Європі з давніх часів, можливо з античних, відомі випадки навмисного завозу та інтродукції з метою застосування у їжу равликів спорідненого виду — *Helix lucorum* Linnaeus, 1758 (Korábek et al. 2018).

ЛІТЕРАТУРА

- Балашов, І. О. 2010. Наземні моллюски (Gastropoda, Pulmonata) Полтавської області. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, 26, с. 191-198.
- Балашов, І. А. 2016a. *Фауна України. Моллюски. Стебельчатоглазые (Stylommatophora)*. Киев: Наукова думка.

- Балашов, І. 2016b. *Охрана наземных моллюсков Украины*. Киев: Институт зоологии НАН Украины.
- Балашов, І. А., Байдашников, А. А. 2010. Наземные моллюски (Gastropoda) лесостепного Приднепровья и их фитоценогическая приуроченность. *Вестник зоологии*, 44, 4, с. 309-316.
- Балашов, І. А., Биатов, А. П., Василюк, А. В. 2009. Видовой состав и фитоценогическая приуроченность наземных моллюсков (Gastropoda, Pulmonata) Национального природного парка «Гомольшанские леса» (Украина, Харьковская обл.). *Вестник зоологии*, 43, 4, с. 355-360.
- Балашов, І. А., Брусенцова, Н. А. 2015. Наземные моллюски национального природного парка «Слобожанский» (Харьковская обл., Украина). *Зоологический журнал*, 94, 11, с. 1249-1256.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург, П.
- Вязьмитина, М. И., Покровская, Е. Ф. *Отчет об археологических работах проведенных в окрестностях с. Жаботина Каменского района Кировоградской области в 1950 г.* НА ИА НАНУ, ф. 64, 1950/24.
- Исследования... 1899. Исследования и раскопки в Чигиринском уезде Киевской губернии, вблизи Мотронинского монастыря. *Киевская старина*, LXVI, Июль.
- Лихарев, И. М., Раммельмейер, Е. С. 1952. *Наземные моллюски фауны СССР*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Могилов, О. Д. 2018. Нові знахідки ранньоскифського часу на Мотронинському городищі. *Старожитності Лівобережжя Дніпра — 2017*, с. 86-88.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2018. *Звіт про розкопки на Мотронинському городищі (Чигиринський р-н Черкаської області) в 2017 р.* Київ.
- Похилевич, Л. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии. Статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Киев: Киевопечерская Лавра.
- Сверлова, Н. В., Хлус, Л. Н., Крамаренко, С. С., Сон, М. О., Леонов, С. В., Король, Э. Н., Вычалковская, Н. В., Земоглядчук, К. В., Кирпан, С. П., Кузьмович, М. Л., Стенько, Р. П., Ференц, О. Г., Шклярчук, А. Н., Гураль, Р. И. 2006. *Фауна, экология и внутривидовая изменчивость наземных моллюсков в урбанизированной среде*. Львов.
- Тереножкин, А. И. 1952. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XLIII, с. 80-98.
- Фабриціус, І. В. 1938. *Скифська розвідкова експедиція 1938 р.* НА ИА НАНУ, ф. 25, 31.
- Фундуклей, И. И. 1884. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев.
- Хвойко, В. В. 1905. *Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность*. Москва, 1. Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.
- Хлус, Л. М., Хлус, К. Н. 2003. Распространение *Helix rotatia* L. на территории Украины. *Чтения памяти А. А. Браунера: Материалы 3-й международной научной конференции*, с. 54-56.
- Шилейко, А. А. 1978. *Наземные моллюски надсемейства Helicoidea*. Фауна СССР, 3: Моллюски, 6. Ленинград: Наука.
- Balashov, I., Gural-Sverlova, N. 2012. An annotated checklist of the terrestrial molluscs of Ukraine. *Journal of Conchology*, 41, 1, p. 91-109.
- Fiorentino, V., Manganelli, G., Giusti, F., Ketmaier, V. 2016. Recent expansion and relic survival: Phylogeography of the land snail genus *Helix* (Mollusca, Gastropoda) from south to north Europe. *Molecular Phylogenetics and Evolution*, 98, p. 358-372.
- Kerney, M. P., Cameron, R. A. D. 1979. *Field guide to the land snails of Britain and north-west Europe*. London: Collins.
- Korábek, O., Juříčková, L., Balashov, I., Petrusek, A. 2018. The contribution of ancient and modern anthropogenic introductions to the colonization of Europe by the land snail *Helix lucorum* Linnaeus, 1758 (Helicidae). *Contributions to Zoology*, 87, 2, p. 61-74.
- Neiber, M. T., Hausdorf, B. 2015. Molecular phylogeny reveals the polyphyly of the snail genus *Cepaea* (Gastropoda: Helicidae). *Molecular phylogenetics and evolution*, 93, p. 143-149.
- Welter-Schultes, F. W. 2012. *European non-marine molluscs, a guide for species identification*. Göttingen: Planet Poster.

REFERENCES

- Balashov, I. O. 2010. Nazemni moliusky (Gastropoda, Pulmonata) Poltavskoi oblasti. *Naukovi zapysky Derzhavnoho pryrodoznavchoho muzeiu*, 26, s. 191-198.
- Balashov, I. A. 2016a. *Fauna Ukrainy. Mollyuski. Stebelchatoglazyye (Stylommatophora)*. Kiev: Naukova dumka.
- Balashov, I. 2016b. *Okhrana nazemnykh mollyuskov Ukrainy*. Kiev: Institut zoologii NAN Ukrainy.
- Balashov, I. A., Baidashnikov, A. A. 2010. Nazemnyye mollyuski (Gastropoda) lesostepnogo Pridneprovya i ikh fitotsenoticheskaya priurochennost. *Vestnik zoologii*, 44, 4, s. 309-316.
- Balashov, I. A., Biatov, A. P., Vasyliuk, A. V. 2009. Vidovoy sostav i fitotsenoticheskaya priurochennost nazemnykh mollyuskov (Gastropoda, Pulmonata) Natsionalnogo prirodnogo parka «Gomolshanskiye lesa» (Ukraina. Kharkovskaya obl.). *Vestnik zoologii*, 43, 4, s. 355-360.
- Balashov, I. A., Brusentsova, N. A. 2015. Nazemnyye mollyuski natsionalnogo prirodnogo parka «Slobozhanskiy» (Kharkovskaya obl., Ukraina). *Zoologicheskii zhurnal*, 94 (11), s. 1249-1256.
- Bessonova, S. S., Skoryy, S. A. 2001. *Motroninskoye gorodishche skifskoy epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kiev.
- Bobrinskoy, A. A. 1894. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg, II.
- Vyazmitina, M. I., Pokrovskaya, E. F. *Отчет об археологических работах проведенных в окрестностях с. Жаботина Каменского района Кировоградской области в 1950 г.* Naukoviy arkhiv IA NANU, f. 64, 1950/24.
- Issledovaniya... 1899. Issledovaniya i raskopki v Chigirinskoy gubernii, vblizi Motroninskogo monastyrja. *Kievskaya starina*, LXVI, Iyul.
- Likharev, I. M., Rammelmeyer, E. S. 1952. *Nazemnyye mollyuski fauny SSSR*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Mogylov, O. D. 2018. Novi znakhidky rannoskifskoho chasu na Motronynskomu horodyshchi. *Starozhytnosti Livoberezhzha Dnipro — 2017*, s. 86-88.
- Mogylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I. 2018. *Zvit pro rozkopky na Motronynskomu horodyshchi (Chyhyryn'skyi raion Cherkaskoi oblasti) v 2017 r.* Kyiv.
- Pokhilevich, L. *Skazaniye o naselennykh mestnostyakh Kievskoy gubernii. Statisticheskiye istoricheskiye i tserkovnyye zametki o vsekh derevnyakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodyashchikhsya*. Kiev: Киевопечерская Лавра.
- Sverlova, N. V., Khlus, L. N., Kramarenko, S. S., Son, M. O., Leonov, S. V., Korol, E. N., Vychalkovskaya, N. V., Zemoglyadchuk, K. V., Kirpan, S. P., Kuzmovich, M. L., Stenko,

R. P., Ferents, O. G., Shklyaruk, A. N., Gural, R. I. 2006. *Fauna. ekologiya i vnutrividovaya izmenchivost nazemnykh mollyuskov v urbanizirovannoy srede*. Lvov.

Terenozhkin, A. I. 1952. Poseleniya i gorodishcha v bassejnyne r. Tyasmina. *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury*, XLIII, s. 80-98.

Fabritsius, I. V. 1938. *Skifskaya rozvidkova ekspeditsiya 1938 r.* NA IA NANU, f. 25, 31.

Fundukley, I. I. 1884. *Obozreniye mogil. valov i gorodishch Kievskoy gubernii*. Kiev.

Khvoyko, V. V. 1905. *Gorodishcha Srednego Podneprovya. ikh znacheniya. drevnost i narodnost*. Moskva, 1. Trudy XII arkhologicheskogo syezda v Kharkove 1902 g.

Khlus, L. M. Khlus, K. H. 2003. Rasprostraneniye *Helix pomatia* L. na territorii Ukrainy. *Chteniya pamyati A. A. Braunera: Materialy 3-y mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, s. 54-56.

Shileyko, A. A. 1978. *Nazemnyye mollyuski nadsemystva Helicoidea*. Fauna SSSR, 3: Mollyuski, 6. Leningrad: Nauka.

Balashov, I., Gural-Sverlova, N. 2012. An annotated checklist of the terrestrial molluscs of Ukraine. *Journal of Conchology*, 41, 1, p. 91-109.

Fiorentino, V., Manganelli, G., Giusti, F., Ketmaier, V. 2016. Recent expansion and relic survival: Phylogeography of the land snail genus *Helix* (Mollusca, Gastropoda) from south to north Europe. *Molecular Phylogenetics and Evolution*, 98, p. 358-372.

Kerney, M. P., Cameron, R. A. D. 1979. *Field guide to the land snails of Britain and north-west Europe*. London: Collins.

Korábek, O., Jiříčková, L., Balashov, I., Petrusek, A. 2018. The contribution of ancient and modern anthropogenic introductions to the colonization of Europe by the land snail *Helix lucorum* Linnaeus, 1758 (Helicidae). *Contributions to Zoology*, 87, 2, p. 61-74.

Neiber, M. T., Hausdorf, B. 2015. Molecular phylogeny reveals the polyphyly of the snail genus *Cepaea* (Gastropoda: Helicidae). *Molecular phylogenetics and evolution*, 93, p. 143-149.

Welter-Schultes, F. W. 2012. *European non-marine molluscs, a guide for species identification*. Göttingen: Planet Poster.

I. O. Balashov, O. D. Mogyllov

SHELLS OF MOLLUSCS FROM MOTORONYN HILLFORT

The shells of 3 land molluscs' species are found in the historical layer of VI—V century B.C. from the Motronyn hillfort of the Scythian age (Chyhyryn district of Cherkasy region, Ukraine): *Helix pomatia*, *Austrotachea vindobonensis* and *Fruticicola fruticum*. All these species are known to still occur in this area. Since it was disputable whether the *H. pomatia* was recently introduced in the Dnipro area, an evidence of its presence for at least 2400 years in this region is notable. Nature of damage to the shell of *H. pomatia* indicates that it was probably used for food by humans.

Keywords: Motronyn hillfort, Scythian time, mollusks, Middle Dnieper region.

Одержано 19.05.2019

БАЛАШОВ Ігор Олександрович, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01030, Україна, igor_balashov@ukr.net.

BALASHOV Igor Oleksandroovich, Candidate of Biological Sciences, Senior Researcher, Institute of Zoology, National Academy of Sciences of Ukraine, B. Khmelnytsky st., 15, Kyiv, 01030, Ukraine, igor_balashov@ukr.net.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду 12, Київ, 04210, Україна, mogilovod@gmail.com.

MOGYLOV Oleksandr Dmytrovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, mogilovod@gmail.com.